

Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης

Τόμ. 2016, Αρ. 1

Πρακτικά 6ου Συνεδρίου

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ Π.Τ.Δ.Ε.
ΚΕΝΤΡΟ ΜΕΛΕΤΗΣ ΨΥΧΟΦΥΣΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

6^ο ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ

Υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων
24-26 Ιουνίου 2016

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

ISSN: 2529-1157

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

~~Παπαδόπουλος~~ Ιωάννης

Πολυγρονοπούλου Σταυρούλα

~~Μπασιά~~ Αγγελική

ΙΟΥΝΙΟΣ 2016

**Φτώχεια και ψυχική υγεία: Διερεύνηση των
ψυχοκοινωνικών επιπτώσεων της φτώχειας στο
παιδί και την οικογένεια**

Anastasia Mpotou, Nikolaos Tsergas, Ourania Kalouri

doi: [10.12681/edusc.832](https://doi.org/10.12681/edusc.832)

Βιβλιογραφική αναφορά:

Mpotou, A., Tsergas, N., & Kalouri, O. (2017). Φτώχεια και ψυχική υγεία: Διερεύνηση των ψυχοκοινωνικών επιπτώσεων της φτώχειας στο παιδί και την οικογένεια. *Πανελλήνιο Συνέδριο Επιστημών Εκπαίδευσης*, 2016(1), 812–828. <https://doi.org/10.12681/edusc.832>

Φτώχεια και Ψυχική Υγεία: Διερεύνηση των Ψυχοκοινωνικών Επιπτώσεων της Φτώχειας στο Παιδί και την Οικογένεια

Αναστασία Μπότου, Σχολική Σύμβουλος Δημοτικής Εκπαίδευσης,

Επιστημονικός Συνεργάτης ΑΣΠΑΙΤΕ

Νικόλαος Τσέργας, Επ. Καθηγητής ΔΠΘ

Ουρανία Καλούρη, Καθηγήτρια ΑΣΠΑΙΤΕ

Περίληψη

Η εργασία αυτή εξετάζει την επίδραση της φτώχειας και ιδιαίτερα τις ψυχοκοινωνικές συνέπειες της στο παιδί και την οικογένεια. Δραματικές είναι οι επιπτώσεις της φτώχειας στα παιδιά και τις οικογένειες με ιστορικό μακροχρόνιας φτώχειας (histories of poverty), καθώς συναντούνεμπόδια στη μετέπειτα εξέλιξή τους. Η φτώχεια επιδρά αρνητικά στην ανάπτυξη των παιδιών, τη σχολική επίδοση και τη σταδιοδρομία τους, διαταράσσει τις ενδοοικογενειακές σχέσεις, την επικοινωνία των συζύγων και τις σχέσεις ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς. Η κατάσταση της φτώχειας καθιστά ευάλωτα τα άτομα στο ενδεχόμενο να εμφανίσουν κάποια σοβαρή ψυχική ασθένεια. Η φτώχεια δεν είναι απλώς ένα οικονομικό θέμα, αποτελεί σημαντικό κοινωνικό πρόβλημα όχι μόνον για τις αναπτυσσόμενες, αλλά και για τις οικονομικά προηγμένες χώρες, συνιστά μια μορφή κρίσης που τείνει να λάβει παγκόσμιες διαστάσεις.

ΛΕΞΕΙΣ – ΚΛΕΙΔΙΑ: φτώχεια και παιδί, οικογένεια και φτώχεια, ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της φτώχειας, μηχανισμοί επίδρασης της φτώχειας, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός

Εισαγωγή

Το ενδιαφέρον των ψυχολόγων για τη μελέτη των επιπτώσεων της φτώχειας, καταδεικνύεται από το διαρκώς αυξανόμενο αριθμό ερευνών και επιστημονικών εργασιών κυρίως κατά την τελευταία δεκαετία. Έμφαση δίνεται στη διερεύνηση της σχέσης ανάμεσα στη φτώχεια και την ψυχική ασθένεια (Costello, Compton, Keeler

& Angold, 2003), την οικογένεια, την ανάπτυξη των παιδιών και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Smith, 2010). Στην παρούσα φάση οι έρευνες εστιάζονται κυρίως στην κατανόηση του φαινομένου και λιγότερο στη διαμόρφωση παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση των συνεπειών της φτώχειας και την πρόληψη (Lever, 2008·Sloan, 2003). Αρκετοί διεθνείς οργανισμοί, όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, ασχολούνται με τη μελέτη και την αντιμετώπιση της φτώχειας.

Οι Oscar Galindo και Rubén Ardila (2012) θεωρούν ότι η ψυχολογία επιχειρεί να τεκμηριώσει τη σχέση ανάμεσα στη φτώχεια και σε ορισμένα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας ή δεξιότητες των ατόμων. Διερευνά τις ατομικές διαφορές στη νοημοσύνη, στη δομή της προσωπικότητας και στη λειτουργία των κινήτρων σε σχέση με τη φτώχεια. Μια άλλη κατηγορία μεταβλητών που ερευνώνται σε σχέση με τη φτώχεια είναι η εκδήλωση καταθλιπτικής συμπτωματολογίας (Oluoha & Donald, 2011), η αυτεπάρκεια και ο ρόλος των υποστηρικτικών δικτύων. Από τη δεκαετία του 1980, οι ψυχολόγοι αρχίζουν να εξετάζουν τη συμβολή ορισμένων κοινωνικών παραγόντων στην εμφάνιση του φαινομένου πέρα από το όριο της ψυχολογίας του ατόμου (Turner & Lehning, 2007).

Κατά τον Julio Boltvinik (2003) η φτώχεια έχει ως συνέπειες την κοινωνική υποβάθμιση και την εκδήλωση ψυχικών διαταραχών. Ωστόσο, για την τεκμηρίωση της σύνδεσης ανάμεσα στην ψυχική ασθένεια και τη φτώχεια έχουν διατυπωθεί κάποιες διαφωνίες. Οι Deborah Cohen, Thomas Farley και Karen Mason (2003) υποστηρίζουν ότι η φτώχεια οδηγεί σε φθορά της υγείας και της βιολογικής ύπαρξης του ατόμου. Σε γενικές γραμμές η φτώχεια ως φαινόμενο, που εκδηλώνεται στο επίπεδο της κοινωνικής ζωής, διαρρηγνύει τον ιστό της κοινωνικής συνοχής, αναστέλλει τις δυνατότητες για ανάπτυξη, απορρυθμίζει τις σχέσεις και τη λειτουργία των κοινωνικών συστημάτων.

Προσδιορίζοντας τη φτώχεια

Ελάχιστοι συγγραφείς προσπαθούν να προσδιορίσουν την έννοια της φτώχειας, θεωρώντας ως αυτονόητο ότι οι αναγνώστες κατανοούν πλήρως και επαρκώς την έννοια και το περιεχόμενο του όρου. Ο Boltvinik (2003) θεωρεί ότι η φτώχεια είναι ένα σύνθετο και πολύπλοκο κοινωνικό φαινόμενο, για το οποίο έχουν διατυπωθεί πολλοί ορισμοί. Ακόμη και σήμερα ο όρος είναι αρκετά ασαφής (vague) και συχνά διατυπώνονται αντιρρήσεις στις σχετικές συζητήσεις, με αποτέλεσμα οι προσπάθειες ορισμού της έννοιας της φτώχειας κατ' ανάγκη να επαναλαμβάνονται. Επιπλέον, η

φτώχεια ως όρος χρησιμοποιείται και κατανοείται πάντοτε με σχετικούς όρους παρά με απόλυτους (Simon, 1963). Γενικώς, η φτώχεια προσδιορίζεται ως «μια ανθρώπινη κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζεται από συνεχή ή χρόνια στέρηση πόρων, δυνατοτήτων, επιλογών, ασφάλειας και δύναμης που είναι απαραίτητα για την απόλαυση ενός επαρκούς επιπέδου διαβίωσης, αλλά και των πολιτικών, πολιτιστικών, οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων» (High Commissioner for Human Rights, UNHCR, 2002).

Αρκετοί μύθοι υπάρχουν σχετικά με τη φτώχεια, όπως ότι αφορά ένα μικρό μέρος του πληθυσμού ή ότι είναι μόνιμο ή διαγενεακό (intergenerational) φαινόμενο (Harper, Marcus & Moore, 2003), ενώ στην ουσία είναι μεταβατικό (transitory) (McCulloch, & Baulch, 2000· Berthoud, 2001). Επίσης, μύθος είναι και η άποψη ότι η φτώχεια είναι απόρροια της ευθύνης κάθε προσώπου, ιδιαίτερα όταν υπάρχουν κατηγορίες του πληθυσμού, όπως τα παιδιά και τα άτομα με αναπηρία, που αν και δεν καλύπτονται από την έννοια της ευθύνης, υφίστανται τις συνέπειές της.

Στο πλαίσιο άσκησης της κοινωνικής πολιτικής ακολουθούνται πολιτικές ενίσχυσης του εισοδήματος (income support policies), οι οποίες από τη μία μπορεί να οδηγήσουν στη μείωση της φτώχειας και την ανακούφιση μεγάλου μέρους του πληθυσμού, από την άλλη όμως στην εξάρτηση μεγάλου αριθμού ανθρώπων από ένα επίδομα, οδηγώντας τους στην περιθωριοποίηση. Δυστυχώς, αν και η οικονομική ανάπτυξη προβάλλεται ως ένα όχημα για την έξοδο των ανθρώπων από τη φτώχεια και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής, αρκετοί άνθρωποι φαίνεται να μην μπορούν να προσδεθούν στο όχημα αυτό, αφού βρίσκονται εκτός των όρων και της γεωγραφίας της (Handler & Hasenfeld, 2007).

Ψυχολογικές Θεωρίες για τη Φτώχεια

Αρκετές θεωρίες έχουν διατυπωθεί στις κοινωνικές επιστήμες για την κατανόηση και την ερμηνεία του φαινομένου της φτώχειας. Στην ψυχολογία δύο κατηγορίες θεωριών έχουν αναδυθεί κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, εκ των οποίων η μια κατηγορία εξετάζει τα αίτια της φτώχειας και η άλλη τις επιπτώσεις της φτώχειας. Στο εσωτερικό κάθε ομάδας θεωριών αναπτύχθηκαν ξεχωριστές προσεγγίσεις και εμφανίστηκαν θεωρητικές διαφοροποιήσεις (Turner & Lehning, 2007). Συγκεκριμένα στις θεωρίες για τα αίτια της φτώχειας διαγράφονται δύο κυρίαρχες τάσεις εκ των οποίων η μια εστιάζεται στην αναζήτηση των αιτίων της φτώχειας στο εσωτερικό του υποκειμένου και η άλλη διερευνά τις πηγές της στην

κουλτούρα εξαθλίωσης (improverished culture), δηλαδή σε εξωτερικούς παράγοντες (Carr, 2003). Οι θεωρίες που εστιάζονται στη διερεύνηση των επιπτώσεων, μελετούν την εμφάνιση ψυχικών διαταραχών υπό συνθήκες φτώχειας. Πολλές μορφές σοβαρών διαταραχών όπως είναι η κατάθλιψη, η σχιζοφρένεια, η αντικοινωνική διαταραχή προσωπικότητας εμφανίζονται με μεγαλύτερη συχνότητα σε άτομα με χαμηλό εισόδημα, που διαβιούν συνήθως σε συνθήκες φτώχειας, παρά σε άτομα με υψηλό εισόδημα (Murali & Oyebode, 2004). Οι συνθήκες της φτώχειας προκαλούν υψηλό στρες, ενώ τα άτομα βιώνουν πολλές ματαιώσεις, που είναι δυνατό να οδηγήσουν στην εκδήλωση κάποιας ψυχικής διαταραχής (Goldstein, 1973· Kuruvilla & Jacob, 2007). Η γενική αντίληψη που τείνει να διαμορφωθεί δέχεται ότι τα άτομα χαμηλών κοινωνικο-οικονομικών τάξεων διαθέτουν περιορισμένο δυναμικό και δεξιότητες σε σχέση με τα άτομα που ανήκουν στη μεσαία ή ανώτερη τάξη. Εν προκειμένω, εκφράζεται ένα αίτημα για την ανάπτυξη του δυναμικού των ατόμων αυτών που θα καθιστά δυνατή την πρόσβαση τους στην αγορά εργασίας (Goldstein, 1973· Weiss, Reed & Kligman, 1995). Επίσης, ορισμένοι ψυχαναλυτικοί συγγραφείς έχουν μια περιορισμένη αντίληψη για τη φτώχεια, καθώς θεωρούν ότι τα άτομα αυτά εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς εκπαίδευσης και της επενέργειας άλλων κοινωνικών, πολιτισμικών παραγόντων, έχουν περιορισμένες δεξιότητες, αλλά και δυνατότητες για αυτογνωσία και άρα δύσκολα μπορεί να επιδιώξουν την προσωπική ανάπτυξή τους (Turner & Lehning, 2007). Η Manasi Kumar (2012) παρατηρεί ότι πέρα από τις απλουστευτικές διατυπώσεις και τις ασάφειες ελάχιστα έχει μελετηθεί η φτώχεια από την ψυχανάλυση. Οι W. Herron και R.A. Javier (1996) στην εργασία τους για την ψυχογένεση της φτώχειας επισημαίνουν ότι αρκετή σύγχυση, αλλά και προκαταλήψεις ή παρανοήσεις υπάρχουν στην ψυχανάλυση σχετικά με τη μελέτη του φαινομένου της φτώχειας. Επιπλέον, η ψυχαναλυτική θεωρία σύμφωνα με την Kumar (2012) δεν εξετάζει τις διαπολιτισμικές διαφορές, τις κοινωνικές ανισότητες και τις συνέπειες τους στη ζωή των ανθρώπων. Συχνά στην ψυχαναλυτική θεωρία, η φτώχεια χρησιμοποιείται ως μεταφορά για τη μελέτη διαφόρων πτυχών των ψυχολογικών λειτουργιών.

Φύλο και Φτώχεια

Οι γυναίκες πλήττονται περισσότερο από τη φτώχεια, όπως επιβεβαιώνει σταθερά και διαχρονικά σημαντικός αριθμός ερευνών σε αυτόν τον τομέα. Η φτώχεια είναι γένους θηλυκού (feminization of poverty) και την ίδια μοίρα βέβαια έχουν και τα

παιδιά, τα οποία ίσως βιώνουν περισσότερο τις δυσμενείς ψυχοκοινωνικές επιπτώσεις της. Αν και δεν υπάρχει σαφής εικόνα για τη διαφορική αυτή επίδραση της φτώχειας στις γυναίκες, ωστόσο σε αρκετές ερευνητικές αναφορές σημειώνεται μια γενικότερη εκτίμηση κατά την οποία το 60% έως 70% όσων διαβιούν κάτω από το όριο της φτώχειας είναι γυναίκες (Marcoux, 1998a, 1988b· Quisumbing, Haddad & Peña, 2001). Οι ανισότητες αυτές υπάρχουν όχι μόνο σε αναπτυσσόμενες χώρες, αλλά και σε χώρες που γνωρίζουν αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη και είναι οργανωμένες στη βάση των ιστορικά διαμορφωμένων διαφορών των ρόλων των φύλων, καθώς και σε διαφορές που θεμελιώνονται στις αξίες και τον πολιτισμό γενικότερα (Editors of Salem Press, 2011).

Με βάση την παραδοσιακή αντίληψη των ρόλων, οι γυναίκες συνήθως δεσμεύονται σε δραστηριότητες ή επιφορτίζονται με εργασίες στο πλαίσιο της οικογένειας, ενώ οι άνδρες εκτός των ορίων της οικογένειας. Ακόμη και όταν λαμβάνονται μέτρα ή σχεδιάζονται και υλοποιούνται πολιτικές για την αντιμετώπιση των διακρίσεων, που υφίστανται οι γυναίκες και για την αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης, συχνά δεν ολοκληρώνονται ή αποδεικνύονται ανεπιτυχείς προσπάθειες (Schild, 2000). Κατά συνέπεια οι γυναίκες είναι πιο ευάλωτες στην εκμετάλλευση, ευεπίφορες σε εξάρτηση και άρα αντιμετωπίζουν περισσότερα προβλήματα στην πρόσβαση σε θεμελιώδεις υπηρεσίες. Η πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση και την εργασία είναι δυσκολότερη, καθώς οι διακρίσεις που υφίστανται στους τομείς αυτούς είναι μεγαλύτερες. Επομένως, οι γυναίκες πιο δύσκολα μπορεί να βελτιώσουν την κοινωνική και οικονομική τους κατάσταση και να ξεφύγουν από τον κλοιό της φτώχειας (Bullock, 2013).

Το μέσο εισόδημα των γυναικών που διαβιούν κάτω από το όριο της φτώχειας είναι μικρότερο από το αντίστοιχο των ανδρών που διαβιούν υπό συνθήκες φτώχειας. Αντίστοιχα, αρνητικές είναι οι επιπτώσεις στην ψυχική και σωματική υγεία των γυναικών που καλούνται να αναλάβουν τη φροντίδα και την ανατροφή των παιδιών τους σε συνθήκες φτώχειας. Επιπλέον, οι γυναίκες είναι περισσότερο εκτεθειμένες στον κίνδυνο της φτώχειας, άρα και στις δυσμενείς ψυχοκοινωνικές συνέπειές της, επειδή ο μέσος όρος ζωής τους είναι μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των ανδρών (Editors of Salem Press, 2011).

Φτώχεια, Διακρίσεις και Κοινωνικός αποκλεισμός

Οι οικογένειες και τα άτομα που ζουν σε συνθήκες φτώχειας έρχονται αντιμέτωπα με διακρίσεις και το φάσμα του κοινωνικού αποκλεισμού (Πετμεζίδου & Παπαθεοδώρου, 2004· Lang, 2011). Η B. Lott (2002) σημειώνει μια σειρά διακρίσεων κατά των φτωχών από άτομα που ανήκουν στις ανώτερες κοινωνικο-οικονομικές τάξεις, τις οποίες περιγράφει με τον όρο αποστασιοποίηση (Distancing). Καταγράφει τρεις κυρίαρχες μορφές αποστασιοποίησης:

1. **Γνωστική Αποστασιοποίηση (Cognitive Distancing)**. Αναφέρεται σε αρνητικά στερεότυπα τα οποία χρησιμοποιούνται από άτομα ανώτερων κοινωνικο-οικονομικών τάξεων, για να περιγράψουν την κατάσταση και τα χαρακτηριστικά των φτωχών.

2. **Θεσμική Αποστασιοποίηση (Institutional Distancing)**. Αναφέρεται σε μία σειρά από εμπόδια και περιορισμούς που εγείρονται στο πλαίσιο της λειτουργίας των κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών θεσμών, τα οποία αποκλείουν τη συμμετοχή των φτωχών στη λειτουργία των θεσμών και την πρόσβαση σε υπηρεσίες και κοινωνικά αγαθά, όπως είναι η εκπαίδευση και η υγεία.

3. **Διαπροσωπική Αποστασιοποίηση (Interpersonal Distancing)**. Αναφέρεται σε μια σειρά διακρίσεων και αρνητικών στάσεων σε διαπροσωπικό επίπεδο, που εκδηλώνονται ενάντια στους φτωχούς στις συνθήκες της καθημερινότητας.

Αυτές οι μορφές αποστασιοποίησης έχουν αρνητική επίδραση στα άτομα που ζουν σε συνθήκες φτώχειας. Επιπλέον, ο κοινωνικός αποκλεισμός ως διαδικασία περιορίζει και στερεί την πρόσβαση σε κοινωνικές, οικονομικές και άλλες δραστηριότητες και γενικότερα τη διεκδίκηση ευκαιριών για ανάπτυξη (Pierson, 2001). Ο κοινωνικός αποκλεισμός των παιδιών επηρεάζει τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τη ζωή τους (Ridge, 2002). Όσον αφορά στη διερεύνηση και τη μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού των ατόμων και των οικογενειών που αντιμετωπίζουν το φάσμα της φτώχειας, η έρευνα επικεντρώνεται κυρίως στις ακόλουθες διαστάσεις :

- τον αποκλεισμό από την αγορά εργασίας ή την μη απόκτηση ικανοποιητικού εισοδήματος
- τον αποκλεισμό από την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης κτλ
- τον αποκλεισμό στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων, της συμμετοχής σε κοινωνικά δίκτυα με στόχο τη βελτίωση των όρων και των συνθηκών ζωής

- τον αποκλεισμό όσον αφορά τη διεκδίκηση πόρων για ανάπτυξη (Gordon et al., 2000).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός αφορά επίσης ολόκληρες γειτονιές, στις οποίες παρατηρείται συνωστισμός ατόμων με χαμηλό εισόδημα, και στις οποίες συχνά σημειώνονται υψηλά ποσοστά κλοπών. Στις γειτονιές αυτές σημειώνεται το φαινόμενο πολλά άτομα να διαμένουν υπό την ίδια κατοικία (overcrowded housing) (Pierson, 2001). Επίσης, στις περιοχές αυτές συγκεντρώνονται ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, άνεργοι, μονογονεϊκές οικογένειες, ενώ παρατηρείται αύξηση της παραβατικότητας, των κοινωνικών συγκρούσεων και των αναταραχών (MacDonald, 1997). Οι επιπτώσεις του κοινωνικού αποκλεισμού για τις «γκετοποιημένες» κοινότητες είναι ιδιαίτερα δυσμενείς, καθώς στις περιοχές αυτές οι κοινωνικές υπηρεσίες, τα καταστήματα και οι οικονομικές δραστηριότητες τείνουν να περιορίζονται και να αποσύρονται (Pierson, 2001).

Μηχανισμοί με τους οποίους η φτώχεια επιδρά στο παιδί και την οικογένεια

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η μελέτη και έρευνα των μηχανισμών ή διόδων, μέσω των οποίων επιδρά η φτώχεια στα παιδιά, τους γονείς και την οικογένεια γενικά. Ο εντοπισμός αυτών των μηχανισμών θα μπορούσε να συγκροτήσει μια βάση για το σχεδιασμό πολιτικών παρέμβασης στο επίπεδο της οικογένειας, της εκπαίδευσης και των υπηρεσιών υγείας (Prout, 2004· Guo & Harris, 2000).

Οι Jeanne Brooks-Gunn και Greg J. Duncan (1997) θεωρούν ότι δεν έχουν προσδιορισθεί σαφώς οι μηχανισμοί ή οι δίοδοι μέσω των οποίων η φτώχεια και το χαμηλό εισόδημα επιδρούν στην ανάπτυξη των παιδιών και την οικογενειακή ζωή, παρά μόνον σε λίγες μελέτες. Σε σχετική μελέτη τους επισημαίνουν τους ακόλουθους μηχανισμούς ή δόδους: (1) τη διατροφή και την υγεία, (2) το περιβάλλον της κατοικίας (home environment), (3) την αλληλεπίδραση γονέων και παιδιών (4) την ψυχική υγεία των γονέων και (5) τις συνθήκες της γειτονιάς (neighborhood conditions). Επιπλέον, αναφέρουν ορισμένους δυνητικούς μηχανισμούς/δόδους (potential pathways), όπως η πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, σε μαθησιακές εμπειρίες και στο σύστημα εκπαίδευσης (Brooks-Gunn & Duncan, 1997).

Οι επιπτώσεις της φτώχειας στην οικογένεια

Άτομα και οικογένειες που ζουν στη φτώχεια έρχονται αντιμέτωπα με ένα ευρύ φάσμα ανισοτήτων, όπως είναι οι ανισότητες στην πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας (Adler, Boyce, Chesney, Folkman & Syme, 1993· Peter, Newacheck & Halfon, 1992). Προβλήματα στη ζωή και την υγεία, τις ενδοοικογενειακές σχέσεις, τη δομή και τη λειτουργία της οικογένειας εμφανίζονται με υψηλή συχνότητα σε αυτές τις περιπτώσεις (Duncan & Brooks-Gunn, 2000· Brooks-Gunn & Duncan, 1997).

Οι μακροχρόνιες επιδράσεις της φτώχειας συνδέονται με την εμφάνιση καταθλιπτικής συμπτωματολογίας στους γονείς, την ύπαρξη συγκρουσιακών προτύπων συζυγικής συμπεριφοράς και την παγίωση των προβλημάτων στην οικογένεια. Αυτές οι συνθήκες επιβαρύνουν την ψυχική και σωματική υγεία των μελών της οικογένειας, ενώ με την πάροδο του χρόνου τα προβλήματα υγείας γίνονται μόνιμα και χρόνια (McLoyd & Wilson, 1991). Μέσα από την αλληλεπίδραση γονέα και παιδιού διανοίγεται μια δίοδος για την πρόκληση προβλημάτων στο παιδί, σε ποικίλους τομείς ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης, της μάθησης, της σταδιοδρομίας, ακόμη και της υγείας του (McLeod & Shanahan, 1993).

Η ποιότητα της αλληλεπίδρασης γονέων και παιδιών διευκολύνει ή δυσχεραίνει την προσαρμογή του παιδιού, ενώ η φτώχεια συνδέεται με κακής ποιότητας σχέσεις ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς και συχνή επιβολή σκληρών τιμωριών στα παιδιά (Halpern, 1990). Επιπλέον, η απώλεια της εργασίας (job loss) (Salm, 2009), η υποαπασχόληση (underemployment) των γονέων (Sleskova, Salonna, Geckova, Nagyova, Stewart, van Dijk & Groothoff, 2006) και οι συνακόλουθες συγκρούσεις μεταξύ των συζύγων ή γονέων και παιδιών ενέχονται για την πρόκληση προβλημάτων συμπεριφοράς και συναισθηματικών διαταραχών στα παιδιά (Hembree-Kigin & McNeil, 1995). Με άλλα λόγια οι ασταθείς εργασιακές συνθήκες προκαλούν αστάθεια στο περιβάλλον του σπιτιού και ασκούν μια δηλητηριώδη επίδραση (poison effect) στις ενδοοικογενειακές σχέσεις (Artazcoz, Benach, Borrell & Cortès, 2004).

Το φυσικό και ψυχοκοινωνικό περιβάλλον του σπιτιού στις φτωχές οικογένειες επηρεάζει την ποιότητα των σχέσεων, τις φυσικές συνθήκες διαβίωσης, πολλές πτυχές της ανάπτυξης, τις μαθησιακές εμπειρίες και τη σχολική επίδοση, προκαλώντας την εμφάνιση προβλημάτων στη συμπεριφορά και την κοινωνική προσαρμογή του παιδιού (Evans & English, 2002· Evans, 2004). Η έλλειψη πόρων έχει ως αποτέλεσμα την επιλογή κατοικίας σε περιοχές και γειτονιές, στις οποίες διαβιούν πολλές οικογένειες σε συνθήκες φτώχειας, εξαθλίωσης και με αυξημένη

εγκληματικότητα. Επίσης, η επιλογή κατοικίας σε φτωχές γειτονιές στα μεγάλα αστικά κέντρα, σε αρκετές επιδημιολογικές έρευνες, έχει συνδεθεί με την εμφάνιση κατάθλιψης στους ενήλικες (Galea, Ahern, Nandi, Tracy, Beard & Vlahov, 2007).

Οι επιπτώσεις της φτώχειας στο παιδί

Η μακροχρόνια φτώχεια συνδέεται με προβλήματα υγείας των παιδιών, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους, τα οποία αργότερα μεγεθύνονται και επιφέρουν γενικότερη επιδείνωση της υγείας (McLoyd, 1998). Η κακή διατροφή (malnutrition) κατά την παιδική ηλικία οδηγεί σε χαμηλό βάρος και επιδρά δυσμενώς στην ψυχοσυναισθηματική και σωματική ανάπτυξη (Prout, 2004). Συνολικά η αθροιστική επίδραση αυτών των αρνητικών παραγόντων καταλήγει σε μια κακή, φτωχή κατάσταση υγείας (poor health) ή ακόμη και σε αναπηρίες (disabilities) (Egbuonu & Starfield, 1982) και συνδέεται με προβλήματα προσαρμογής σε περιβάλλοντα μάθησης, χαμηλή επίδοση και πρόωρη διακοπή της φοίτησης (drop out) στο σχολείο (Birch, Gussow & Gussow, 1970).

Οι G. Duncan, J. Brooks-Gunn και P. K. Klebanov (1994) διερεύνησαν την αρνητική επίδραση της φτώχειας στις γνωστικές λειτουργίες και την ψυχοκοινωνική ανάπτυξη του ατόμου, ήδη από την πρώιμη παιδική ηλικία (early childhood). Η μακροχρόνια φτώχεια έχει πληθώρα αρνητικών επιπτώσεων στην ανάπτυξη και εξέλιξη των νοητικών ικανοτήτων, όπως στο δείκτη νοημοσύνης, αλλά και σε πολλές άλλες γνωστικές λειτουργίες, όπως είναι η μνήμη, η γλωσσική έκφραση και η μάθηση (Lee, 2001).

Σε κοινότητες ή γειτονιές όπου ζουν άτομα στα όρια της φτώχειας παρατηρείται μειωμένος κοινωνικός έλεγχος, έλλειψη πόρων και συνθήκες που δεν ευνοούν την ανάπτυξη των παιδιών (Leventhal & Brooks-Gunn, 2000). Προβάλλονται αρνητικά πρότυπα κοινωνικοποίησης και περιορίζονται οι ευκαιρίες για μάθηση. Ο ρόλος της ομάδας των συνομηλίκων, τα πρότυπα αλληλεπίδρασης, καθώς και οι πρακτικές ανατροφής των παιδιών που υιοθετούν οι γονείς στις γειτονιές αυτές ευνοούν τη διαμόρφωση δυσλειτουργικών προτύπων συμπεριφοράς. Τα κυριότερα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι έφηβοι σε αυτές τις περιοχές είναι η πρόωρη διακοπή φοίτησης στο σχολείο, η εκδήλωση παραβατικών μορφών συμπεριφοράς και η εμφάνιση υψηλών ποσοστών εφηβικής εγκυμοσύνης (Caughy, O'Campo & Muntaner, 2003). Σε αυτά θα πρέπει να προστεθούν μια σειρά από τραυματικές

εμπειρίες και η χαμηλή αυτοεκτίμηση. Με άλλα λόγια η φτώχεια υψώνει ένα σύνολο εμποδίων στην επίτευξη της ευημερίας των παιδιών (Prilleltensky & Nelson, 2002).

Συμπεράσματα

Η φτώχεια επηρεάζει την ψυχική και σωματική υγεία των παιδιών, των οικογενειών, και δημιουργεί πολλά κοινωνικά προβλήματα. Η φτώχεια δεν είναι ένα πρόβλημα που αφορά μόνον κάποιες κατηγορίες του πληθυσμού, αλλά ένα παγκόσμιο φαινόμενο, που δεν γνωρίζει όρια και αφορά σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό κάθε κοινωνία και χώρα (Walker et al., 2013). Κατά την τρέχουσα περίοδο σημαντικές είναι οι προσπάθειες για την ψυχολογική ερμηνεία του φαινομένου και τη δημιουργία παρεμβάσεων για την αντιμετώπιση της φτώχειας (Smith & Romero, 2010). Όμως, ορισμένες ψυχολογικές προσεγγίσεις αδυνατούν να συλλάβουν την επίδραση των κοινωνικών θεσμών και δομών στη διαμόρφωση και αντιμετώπιση του φαινομένου της φτώχειας. Η πρωτογενής ψυχολογική έρευνα μπορεί να αποτελέσει τη βάση για το σχεδιασμό πολιτικών αντιμετώπισης, ενώ ήδη εφαρμοσμένες πολιτικές είναι δυνατό να αξιολογηθούν ως προς τις συνέπειές τους στο παιδί και την οικογένεια. Οι μηχανισμοί και οι δίοδοι μέσω των οποίων η φτώχεια επιδρά στο άτομο, το παιδί και την οικογένεια χρησιμεύουν ως τομείς εστίασης, εφαρμογής παρεμβάσεων και οργάνωσης της πρόληψης.

Η απουσία παρέμβασης, πολιτικών αντιμετώπισης και προστασίας για το παιδί, την οικογένεια και τις ευπαθείς κοινωνικές ομάδες κατά παράδοξο τρόπο αποτελεί, σε ορισμένη έκταση, ένα μηχανισμό με τον οποίο η φτώχεια αφήνεται να εισχωρήσει σε ομάδες του πληθυσμού, με άλλα λόγια να επεκταθεί. Η φτώχεια μοιάζει με ένα πρόβλημα που διαιωνίζεται (perpetuation of poverty) και παγιδεύει τα άτομα (Haushofer & Fehr, 2014), θέτοντας εμπόδια στη συμμετοχή τους σε κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές δραστηριότητες (Narayan, Chambers, Kaul Shah & Petesch, 2000· Ridge, 2002). Αυτός ο περιορισμός των θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων αναδεικνύει την πολιτική διάσταση της φτώχειας, η οποία βιώνεται ως μια μορφή καταπίεσης, ως έλλειψη ισχύος των φτωχών (Narayan, Patel, Schafft, Rademacher, Koch-Schulte, 2000).

Η βελτίωση της κοινωνικής και οικονομικής θέσης μπορεί να επιφέρει τη βελτίωση της ψυχικής υγείας των ατόμων, στοιχείο που καταδεικνύει τη σχέση ανάμεσα στη φτώχεια και την ψυχική υγεία. Η φτώχεια είναι ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, για αυτό απαιτείται η σύνδεση των ψυχολογικών θεωριών με άλλες

επιστημονικές θεωρίες και η επένδυση σε μια προσπάθεια για τη συνολική αντιμετώπισή της.

Βιβλιογραφία

Adler, N. E., Boyce, T., Chesney, M., Folkman, S. & Syme, L. (1993). Socioeconomic inequalities in health: No easy solution. *Journal of the American Medical Association*, 269,140–145.

Artazcoz, L., Benach, J., Borrell, C.& Cortès, I. (2004). Unemployment and mental health: understanding the interactions among gender, family roles, and social class. *American Journal of public health*, 94(1), 82-88.

Berthoud, R. (2001). A childhood in poverty: Persistent versus transitory poverty. *New Economy*, 8(2), 77-81.

Birch, H. G., Gussow, J. D. & Gussow, J. D. (1970). *Disadvantaged children: Health, nutrition & school failure*. New York: Harcourt, Brace & World.

Boltvinik, J. (2003). Conceptos y medición de la pobreza. La necesidad de ampliar la Mirada. *Papeles de Población*, 9(38), 9-25.

Brooks-Gunn, J. & Duncan, G. J. (1997). The effects of poverty on children. *The future of children*, 7(2), 55-71.

Bullock, H. E. (2013). *Women and poverty: Psychology, public policy, and social justice*. Hoboken, NJ :John Wiley & Sons.

Carr, S. (2003). Poverty and psychology: An introduction. In S. Carr & T. Sloan, (Eds.), *Poverty and psychology: From global perspective to local practice*, (pp.1-18). N.York: Kluwer Academic & Plenum Publishers.

Caughy, M. O. B., O'Campo, P. J. & Muntaner, C. (2003). When being alone might be better: neighborhood poverty, social capital, and child mental health. *Social science & medicine*, 57(2), 227-237.

Cohen, D. A., Farley, T. A. & Mason, K. (2003). Why is poverty unhealthy? Social and physical mediators. *Social science & medicine*, 57(9), 1631-164.

Costello, E. J., Compton, S. N., Keeler, G. & Angold, A. (2003). Relationships between poverty and psychopathology: A natural experiment. *JAMA*, 290(15), 2023-2029.

Duncan, G. J. & Brooks-Gunn, J. (2000). Family poverty, welfare reform, and child development. *Child development*, 71(1), 188-196.

Duncan, G. J., Brooks-Gunn, J. & Klebanov, P. K. (1994). Economic deprivation and early childhood development. *Child development*, 65(2), 296-318.

Editors of Salem Press (2011). *The effects of poverty and the welfare state*. Pasadena, California: Salem press.

Egbonu, L. & Starfield, B. (1982). Child health and social status. *Pediatrics*, 69(5), 550-557.

Evans, G. W. (2004). The environment of childhood poverty. *American psychologist*, 59(2), 77-92.

Evans, G. W. & English, K. (2002). The environment of poverty: Multiple stressor exposure, psychophysiological stress, and socioemotional adjustment. *Child development*, 73(4), 1238-1248.

Galea, S., Ahern, J., Nandi, A., Tracy, M., Beard, J. & Vlahov, D. (2007). Urban neighborhood poverty and the incidence of depression in a population-based cohort study. *Annals of epidemiology*, 17(3), 171-179.

Galindo, O. & Ardila, R. (2012). Psicología y pobreza. Papel del locus de control, la autoeficacia y la indefensión aprendida. *Avances en Psicología Latinoamericana*, 30(2), 381-407.

Goldstein, A. (1973). *Structured learning therapy: Toward a psychotherapy for the Poor*. N. York: Academic Press.

Gordon, D., Adelman, L., Ashworth, K., Bradshaw, J., Levitas, R., Middleton, S., ... & Williams, J. (2000). *Poverty and social exclusion in Britain*. York: Joseph Rowntree Foundation.

Guo, G. & Harris, K. M. (2000). The mechanisms mediating the effects of poverty on children's intellectual development. *Demography*, 37(4), 431-447.

Halpern, R. (1990). Poverty and early childhood parenting: Toward a framework for intervention. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60(1), 6-18.

Handler, J. F. & Hasenfeld, Y. (2007). *Blame welfare, ignore poverty and inequality*. N. York: Cambridge University Press.

Harper, C., Marcus, R. & Moore, K. (2003). Enduring poverty and the conditions of childhood: lifecourse and intergenerational poverty transmissions. *World development*, 31(3), 535-554.

Haushofer, J. & Fehr, E. (2014). On the psychology of poverty. *Science*, 344(6186), 862-867.

Hembree-Kigin, T. L. & McNeil, C. B. (1995). *Parent-child interaction therapy*. N. York: Plenum Press.

Herron, W. G. & Javier, R. A. (1996). The psychogenesis of poverty: some psychoanalytic conceptions. *Psychoanalytic review*, 83(4), 611-620.

High Commissioner for Human Rights (UNHCR). (2002). *Human rights in development: Poverty*. Retrieved from <http://www.unhcr.ch/development/poverty-02.html>.

Kumar, M. (2012). The poverty in psychoanalysis: 'Poverty' of psychoanalysis?. *Psychology & Developing Societies*, 24(1), 1-34.

Kuruville, A. & Jacob, K. S. (2007). Poverty, social stress & mental health. *Indian Journal of Medical Research*, 126(4), 273-278.

Lang, K. (2011). *Poverty and discrimination*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Lee, N. (2001). *Childhood and society: Growing up in an age of uncertainty*. Berkshire: McGraw-Hill International.

Leventhal, T. & Brooks-Gunn, J. (2000). The neighborhoods they live in: the effects of neighborhood residence on child and adolescent outcomes. *Psychological bulletin*, 126(2), 309-337.

Lever, J. P. (2008). The subjective dimension of poverty: A psychological viewpoint. In N. Kakwani & J. Silber, (Eds.), *Many Dimensions of Poverty*, (pp. 75-85). New York: Palgrave Macmillan.

Lott, B. (2002). Cognitive and behavioral distancing from the poor. *American Psychologist*, 57, 100-110.

MacDonald, R. (1997). *Youth, the 'underclass' and social exclusion*. London and New York: Routledge.

Marcoux, A. (1998a). The feminization of poverty: Claims, facts, and data needs. *Population and Development Review*, 24(1), 131-139.

Marcoux, A. (1998b). How Much Do We Really Know about the Feminization of Poverty?. *The Brown Journal of World Affairs*, 5(2), 187-194.

McCulloch, N. & Baulch, B. (2000). Simulating the impact of policy upon chronic and transitory poverty in rural Pakistan. *The Journal of Development Studies*, 36(6), 100-130.

McLeod, J. D. & Shanahan, M. J. (1993).Poverty, parenting, and children's mental health. *American sociological review*,58,351-366.

McLoyd, V. C. & Wilson, L. (1991). The strain of living poor: Parenting, social support, and child mental health. In A. C.Huston (ed), *Children in poverty: Child development and public policy*,(pp. 105-135). N.York: Cambridge University Press.

McLoyd, V. C. (1998). Socioeconomic disadvantage and child development. *American psychologist*, 53(2)185-204.

Murali, V. & Oyebode, O.A. (2004).Poverty, social inequality and mental health. *Advances in Psychiatric Treatment*, 10,216-224.

Narayan, D., Chambers, R., Kaul Shah, M. & Petesch, P. (2000). *Voices of the Poor: Crying out for Change*.New York, NY: Oxford University Press.

Narayan, D., Patel, R., Schafft, K., Rademacher, A. & Koch-Schulte, S. (2000). *Voices of the Poor: Can Anyone Hear Us?* New York, N.Y.: Oxford University Press.

Ohuoha, M. D. & Donald, C. (2011). Depression and Poverty I. Psychosocial and Cultural Determinants. *Jefferson Journal of Psychiatry*, 9(1), 14-22.

Peter, R. F., Newacheck, P. W.& Halfon, N. (1992). Access to care for poor children: separate and unequal?. *JAMA*, 267(20), 2760-2764.

Πετμεζίδου, Μ. & Παπαθεοδώρου, Χ. (2004). *Φτώχεια και κοινωνικός Αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας.

- Pierson, J. (2001). *Tackling social exclusion*. London: Routledge.
- Prilleltensky, I. & Nelson, G. (2002). *Doing psychology critically: Making a difference in diverse settings*. N.York: Palgrave Macmillan.
- Prout, A. (Ed.). (2004). *The future of childhood*. London: Routledge.
- Quisumbing, A. R., Haddad, L. & Peña, C. (2001). Are women overrepresented among the poor? An analysis of poverty in 10 developing countries. *Journal of Development Economics*, 66(1), 225-269.
- Ridge, T. (2002). *Child poverty and social exclusion*. Bristol :Policy press.
- Salm, M. (2009). Does job loss cause ill health? *Health Economics*, 18(9), 1075-1089.
- Schild, V. (2000). "Gender equity" without social justice: Women's rights in the neoliberal age. *NACLA Report on the Americas*, 34(1), 25-53.
- Simon, H. A. (1963). Economics and psychology. *Psychology: A study of a science*, 6, 685-723.
- Sleskova, M., Salonna, F., Geckova, A. M., Nagyova, I., Stewart, R. E., van Dijk, J. P. & Groothoff, J. W. (2006). Does parental unemployment affect adolescents' health?. *Journal of Adolescent Health*, 38(5), 527-535.
- Sloan, T. S. (2003). Poverty and psychology: A call to arms. In S. Carr & T. Sloan, (Eds.), *Poverty and psychology: From global perspective to local practice*, (pp. 301-314). N.York: Kluwer Academic & Plenum Publishers.
- Smith, L. (2010). *Psychology, poverty, and the end of social exclusion: Putting our practice to work*. N.York: Teachers College Press.

Smith, L. & Romero, L. (2010). Psychological interventions in the context of poverty: participatory action research as practice. *American Journal of Orthopsychiatry*, 80(1), 12-25.

Turner, K. & Lehning, J. A. (2007). Psychological Theories of Poverty. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 16(1-2), 57-72.

Walker, R., Kyomuhendo, G. B., Chase, E., Choudhry, S., Gubrium, E. K., Nicola, J. Y., ... & Ming, Y. (2013). Poverty in global perspective: is shame a common denominator?. *Journal of Social Policy*, 42(02), 215-233.

Weiss, B. D., Reed, R. L. & Kligman, E. W. (1995). Literacy skills and communication methods of low-income older persons. *Patient Education and Counseling*, 25(2), 109-119.